ประวัติศาสตร์จังหวัดพิษณุโลก

พิษณุโลกเป็นเมืองที่มีประวัติอันยาวนานควบคู่มากับประวัติศาสตร์ของไทย โดยมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันในศิลาจารึก ตำนาน นิทาน และพงศาวดาร เช่น สองแคว สระหลวง สองแควทวิสาขะไทยวนที อกแตก การเปลี่ยนชื่อเป็น “พิษณุโลก” มาเปลี่ยนในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

สมัยก่อนกรุงสุโขทัย

ก่อนที่ราชวงศ์พระร่วงซึ่งมีพ่อขุนศรีอินทราทิตย์เป็นต้นราชวงศ์ ขึ้นครองกรุงสุโขทัย เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นั้น ราชวงศ์ที่มีอำนาจครอบคลุมดินแดนแถบนี้ คือ ราชวงศ์ศรีนาวนำถม พ่อขุนศรีนาวนำถมเสวยราชเมืองเชลียงตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๗๖๒ พระองค์มีพระโอรส ๒ พระองค์ คือ พ่อขุนผาเมืองครองเมืองราด และพระยาคำแหงพระราม ครองเมืองพิษณุโลก ภายหลังจากที่พ่อขุนศรีนาวนำถมสิ้นพระชนม์ ขอมสมาดโขลณลำพง เข้ายึดเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยไว้ได้ พ่อขุนผาเมืองและพระสหาย คือพ่อขุนบางกลางหาว ร่วมกันปราบปรามจนได้ชัยชนะ พ่อขุนผาเมืองจึงยกเมืองสุโขทัยให้ขุนบางกลางหาว ตั้งราชวงศ์พระร่วงครองเมืองสุโขทัย และได้เฉลิมพระนามเป็นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

สมัยกรุงสุโขทัย

เมืองสองแคว (พิษณุโลก) อยู่ในอำนาจของราชวงศ์ผาเมืองจนกระทั่งในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงมหาราช จึงได้ยึดเป็นสองแคว เดิมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย ครั้นสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท) ได้เสด็จมาประทับที่เมืองสองแคว พระองค์ท่านได้เอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงความเจริญ เป็นอย่างยิ่ง เช่น การสร้างเหมืองฝายสนับสนุนให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูก สร้างทางคมนาคมจากเมืองพิษณุโลก ไปสุโขทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้มีการสร้างพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศาสดา เพื่อประดิษฐานไว้ในพระวิหารพระศรีรัตนมหาธาตุ

ความเจริญรุ่งเรืองของเมืองพิษณุโลก ในช่วงที่พระเจ้าลิไทเสด็จมาประทับเท่าที่หลักฐานเหลืออยู่ น่าจะชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของพิษณุโลกในช่วงนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็นศูนย์กลางการติดต่อที่สำคัญของลุ่มแม่น้ำน่าน

พิษณุโลกในช่วงรัชกาลพระเจ้าศรีสุริยวงศ์บรมปาลไม่พบหลักฐานว่าได้มีบทบาทนอกเหนือไปจากเมืองหลวงของรัฐกันชนเล็ก ๆ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่พระองค์ทรงสร้างไว้สำหรับเป็นอนุสาวรีย์ ซึ่งยังคงอยู่ทุกวันนี้ คือ การสร้างรอยพระพุทธบาทคู่พร้อมกับศิลาจารึก ไว้ที่เมืองพิษณุโลก เมื่อปี พ.ศ. ๑๙๗๐ พระองค์สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. ๑๙๘๑ ที่เมืองพิษณุโลก พระยาอุธิษเฐียรโอรสของพระยารามได้ครองราชย์ที่เมืองพิษณุโลก ต่อมาระหว่าง พ.ศ. ๑๙๘๑ - ๑๙๙๔ จึงเอาใจออกห่างเป็นกบฏ พาพลเมืองไปร่วมกับพระเจ้าเชียงใหม่ ทางอยุธยาจึงส่งเจ้านายขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก แล้วผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา

สมัยกรุงศรีอยุธยา

พิษณุโลกสมัยอยุธยามีความสำคัญยิ่งทางด้านการเมือง การปกครองยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจ ศาสนาและศิลปวัฒนธรรม พิษณุโลกเป็นราชธานีในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๖–๒๐๓๑ รวมเวลา ๒๕ ปี นับว่าระยะนี้เป็นยุคทองของพิษณุโลก ในรัชสมัยของสมเด็จ-พระนเรศวรมหาราช ครั้งดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ณ เมืองพิษณุโลก ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๑๒–๒๑๓๓ ได้ทรงปลุกสำนึกให้ชาวพิษณุโลกเป็นนักรบกอบกู้เอกราชเพื่อชาติไทย ทรงสถาปนาพิษณุโลกเป็นเมืองเอก เป็นการสานต่อความเจริญรุ่งเรืองจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน

ในด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากพิษณุโลกตั้งอยู่บนเส้นทางระหว่างรัฐทางเหนือคือ ล้านนาและกรุงศรีอยุธยาทางใต้ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐทั้งสองบางครั้งเป็นไมตรีกันบางครั้งขัดแย้งกันทำสงครามต่อกัน มีผลให้พิษณุโลกได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมประเพณีจากทั้ง ๒ รัฐ โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ พิษณุโลกเป็นเส้นทางผ่านสินค้าของป่า และผลิตผลทางเกษตร รวมทั้งเครื่องถ้วย โดยอาศัยการคมนาคมผ่านลำน้ำน่านสู่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งขณะนั้นเป็นศูนย์กลางของการค้านานาชาติแห่งหนึ่ง ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในปัจจุบันที่พิษณุโลกมีหลักฐานชัดเจนว่าเป็นแหล่งผลิตเครื่องถ้วยคุณภาพดี ซึ่งมีอยู่ทั่วไปตามบริเวณฝั่งแม่น้ำน่านและแม่น้ำแควน้อย โดยเฉพาะที่วัดตาปะขาวหาย พบเตาเผาเครื่องถ้วยเป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งเครื่องถ้วยจำพวกโอ่ง อ่าง ไห ฯลฯ เครื่องถ้วยเหล่านี้นอกจากจะใช้ในท้องถิ่นแล้วยังเป็นสินค้าส่งออกไปขายต่างประเทศด้วย วินิจฉัยว่าน่าจะเป็นแหล่งอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ นับว่าพิษณุโลกมีความสำคัญยิ่งทางเศรษฐกิจ คือ เป็นแหล่งทรัพยากรของกรุงศรีอยุธยา

ด้านการปกครอง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่จัดระเบียบการปกครองที่เรียกว่า จตุสดมภ์ ได้แก่ เวียง วัง คลัง นา มีอัครเสนาบดีเป็นผู้ช่วยในการบริหารงาน คือ สมุหกลาโหม และสมุหนายก แบ่งเขตการปกครองออกเป็น ๓ ฝ่าย คือ หัวเมืองฝ่ายเหนือ อยู่ในความดูแลของสมุหนายก หัวเมืองฝ่ายใต้อยู่ในความดูแลของสมุหกลาโหม และหัวเมืองชายทะเลอยู่ในความดูแลของกรมท่า

ด้านศาสนานั้น แม้ว่าเมืองพิษณุโลก จะเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในสงครามระหว่างอาณาจักรล้านนา-อยุธยา และพม่า-กรุงศรีอยุธยา มาโดยตลอดแต่การพระศาสนาก็มิได้ถูกละเลย ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณวัตถุสถาน ชี้ให้เห็นชัดเจนว่าพระพุทธรูป และวัดที่ปรากฏในปัจจุบัน เช่น พระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีศาสดา วัดพระรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร (วัดใหญ่) วัดจุฬามณี วัดอรัญญิก วัดนางพญา และวัดเจดีย์ยอดทอง เป็นต้น ล้วนแต่เป็นศิลปกรรมสมัยอยุธยา หรือมิฉะนั้นก็ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ของเดิมที่มีมาครั้งกรุงสุโขทัย แสดงว่าด้านพระศาสนาได้มีการทำนุบำรุงมาโดยตลอด

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างอาคารวัดจุฬามณีขึ้นใน พ.ศ. ๒๐๐๗ และพระองค์ได้ทรงสละราชสมบัติออกผนวช ณ วัดจุฬามณี อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก เมื่อปี พ.ศ. ๒๐๐๘ เป็นเวลา ๘ เดือน ๑๕ วัน มีข้าราชบริพารตามเสด็จออกบวชถึง ๒,๓๔๘ รูป และในปี

พ.ศ. ๒๐๒๕ ทรงมีพระบรมราชโองการให้บูรณะพระศรีรัตนมหาธาตุ ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร และให้มีการสมโภชน์ถึง ๑๕ วัน พร้อมกันนั้นก็โปรดฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวง จบ ๑๓ กัณฑ์บริบูรณ์ด้วย ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงสร้าง รอยพระพุทธบาทจำลอง เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๒ และโปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานไว้ ณ วัดจุฬามณี พร้อมทั้งจารึกเหตุกาณ์สำคัญทางศาสนาในสมัยพระบรมไตรโลกนาถไว้บนแผ่นศิลาด้วย

ด้านวรรณกรรม หนังสือมหาชาติคำหลวง ได้รับการยกย่องจากวงวรรณกรรมว่าเป็นวรรณคดีโบราณชั้นเยี่ยม นอกจากนี้ยังมีวรรณคดีสำคัญที่นักปราชญ์เชื่อว่านิพนธ์ขึ้นใน รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เช่น ลิลิตยวนพ่าย ลิลิตพระลอ โคลงทวาทศมาศและกำศรวลศรีปราชญ์ เป็นต้น

เมืองพิษณุโลกในสมัยอยุธยาเคยเป็นทั้งเมืองราชธานี เมืองลูกหลวงและเมืองเอก ฉะนั้นจึงได้รับความอุปถัมภ์ทนุบำรุงในทุก ๆ ด้านสืบต่อกันมา นอกจากบางระยะเวลาที่พิษณุโลกอยู่ในภาวะสงคราม โดยเฉพาะสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาทั้ง ๒ ครั้ง ความรุ่งเรืองที่เคยปรากฏก็ถดถอยลงบ้าง แต่ในที่สุดก็หล่อหลอมเป็นวัฒนธรรมของชาวไทยมาจนถึงปัจจุบันนี้

สมัยกรุงธนบุรี

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเห็นว่าพิษณุโลกเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่สำคัญควรมีผู้ที่เข้มแข็งที่มีความสามารถเป็นเจ้าเมืองจึงทรงแต่งตั้งพระยายมราช (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) เป็น “เจ้าพระยาสุรสีห์พิษณุวาธิราช” สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก โดยขึ้นต่อกรุงธนบุรี เมื่อได้ทรงแต่งตั้งผู้ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือจนครบถ้วนแล้ว จึงเสด็จกลับไปยังกรุงธนบุรี

พ.ศ. ๒๓๑๘ อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่าผู้ชำนาญการรบ ได้วางแผนยกทัพมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือของไทยตีได้เมืองตาก เมืองสวรรคโลก บ้านกงธานี และมาพักกองทัพอยู่ที่กรุงสุโขทัย ขณะนั้นเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ กำลังยกกองทัพขึ้นไปตีเชียงแสน เมื่อทราบข่าวศึกจึงรีบยกทัพกลับมารับทัพพม่าที่เมืองพิษณุโลก ก่อนที่อะแซหวุ่นกี้ยกทัพมาตั้งค่ายรายล้อมเมืองพิษณุโลก กองทัพพม่าพยายามเข้าตีค่ายไทยหลายครั้ง แต่เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ ได้ช่วยป้องกันเมืองเป็นสามารถ ทั้ง ๆ ที่มีทหารน้อยกว่า แต่ไม่สามารถจะชนะกันได้ อะแซหวุ่นกี้ถึงกับยกย่องแม่ทัพฝ่ายไทยและขอให้ทั้งสองฝ่ายหยุดรบกัน ๑ วัน ทหารทั้งสองฝ่ายรับประทานอาหารร่วมกันด้วย เมื่อแม่ทัพไทยและแม่ทัพพม่ายืนม้าเจรจากันในสนามรบ อะแซหวุ่นกี้เห็นรูปร่างลักษณะของเจ้าพระยาจักรี แล้วจึงได้กล่าวสรรเสริญว่า “...ท่านนี้รูปงาม ฝีมือก็เข้มแข็ง อาจสู้รบกับเราผู้เป็นผู้เฒ่าได้ จงอุตส่าห์รักษาตัวไว้ภายหน้าจะได้เป็นกษัตริย์...” และบอกเจ้าพระยาจักรีว่า “...จงรักษาเมืองไว้ให้มั่นคงเถิดเราจะตีเอาเมืองพิษณุโลกให้จงได้ในครั้งนี้”

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อทราบข่าวอะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพใหญ่มาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือของไทย พระองค์จึงยกทัพใหญ่ขึ้นไปช่วยหัวเมืองฝ่ายเหนือทันที

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้ ทราบว่ากองทัพไทยมาตั้งค่ายเพื่อช่วยเหลือเมืองพิษณุโลก จึงแบ่งกำลังพลไปตั้งมั่นที่วัดจุฬามณีทางฝั่งตะวันตก อะแซหวุ่นกี้เห็นว่าถ้าชักช้าไม่ทันการณ์ จึงสั่งให้ทัพพม่าที่กรุงสุโขทัยไปตีเมืองกำแพงเพชร กองทัพเมืองกำแพงเพชรยกไปตีเมืองนครสวรรค์ และสั่งให้กองทัพ

พม่าอีกกองหนึ่งยกไปตีกรุงธนบุรี การวางแผนของอะแซหวุ่นกี้เช่นนี้เป็นการตัดกำลังฝ่ายไทย ไม่ให้ช่วยเมืองพิษณุโลก และต้องการให้กองทัพไทยระส่ำระสาย

ในที่สุดสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระราชดำริ เห็นว่าไทยเสียเปรียบเพราะมีกำลังทหารน้อยกว่า จึงควรถอยทัพกลับไปตั้งมั่นรับทัพพม่าที่กรุงธนบุรี เจ้าพระยาจักรีเห็นว่าไทยขาดเสบียงอาหารและใกล้จะหมดทางสู้ จึงตัดสินใจพาไพร่พลและประชาชนชายหญิงทั้งหมด ตีหักค่ายพม่าออกจากเมืองพิษณุโลกไปทางทิศตะวันออกได้สำเร็จพาทัพผ่านบ้านมุง บ้านดงชมพู ข้ามเขาบรรทัดไปตั้งรวมรี้พลอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์

พม่าล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่นานถึง ๔ เดือน เมื่อเข้าเมืองได้ก็พบแต่เมืองร้าง อะแซหวุ่นกี้จึงสั่งเผาผลาญทำลายบ้านเมืองพิษณุโลกพินาศจนหมดสิ้น คงเหลือเฉพาะวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเท่านั้น

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ตั้งแต่ช่วงของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงก่อนการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงจัดระเบียบการปกครองออกเป็นจตุสดมภ์ แต่ในส่วนภูมิภาค มีการแบ่งเขตการปกครองเป็นหัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก และเมืองประเทศราช

เมืองพิษณุโลกมีฐานะเป็นเมืองเอก ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในหัวเมืองฝ่ายเหนือของประเทศไทย มีประชากรทั้งสิ้นประมาณ ๑๕,๐๐๐ คน ซึ่งเป็นชาวจีนประมาณ ๑,๑๑๒ คน และมีเมืองต่าง ๆ อยู่ในอำนาจการปกครองดูแลหลายหัวเมืองด้วยกันคือ เมืองนครไทย ไทยบุรี ศรีภิรมย์ พรหมพิราม ชุมสอนสำแดง ชุมแสงสงครามพิบูล พิพัฒน์ นครชุม ทศการ นครพามาก เมืองการ เมืองคำ ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพสำคัญ คือ ทำนา ทำไร่ หาของป่า ทำไม้ และการเกณฑ์แรงงานไพร่ พ.ศ. ๒๔๐๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอุตสาหะเสด็จประพาสเมืองเหนืออีกครั้งหนึ่ง โดยเสด็จทางเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะนั้นกำลังทรงผนวชเป็นสามเณรก็ได้ตามเสด็จมาด้วย เมื่อเสด็จถึงเมืองพิษณุโลกได้ทรงประทับและทรงสมโภชพระพุทธชินราชอยู่ ๒ วัน จึงเสด็จกลับ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ (เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช) ได้เสด็จประพาสเมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องราวต่าง ๆ ที่พระองค์ได้เสด็จไปทอดพระเนตรในระหว่างเสด็จ-ประพาส เช่น เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง พระราชปรารภเรื่องพระพุทธชินราช และเรื่องลิลิตพายัพ เป็นต้น เอกสารดังกล่าวนี้ ปัจจุบันมีคุณค่าอย่างยิ่งทางด้านประวัติศาสตร์ ส่วนรัชกาลที่ ๕ นั้นพระองค์ทรงประทับใจในความศักดิ์สิทธิ์และความสวยงามขององค์พระพุทธชินราช ถึงกับโปรดให้จำลองพระพุทธรูปพระพุทธชินราชไปเป็นประธานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร ซึ่งพระองค์ทรงสร้างขึ้นในสมัยนั้น

ที่มา : **ประวัติการบริหารการปกครองจังหวัดพิษณุโลก** . พิษณุโลก : สำนักงานจังหวัดพิษณุโลก, ๒๕๓๗ .